

भ्रम

भ्रमाच्या विवर्तितून बाहेर पडण्याचा एकच मार्ग म्हणजे यासाठी नामस्मरण, यज्ञ, ध्यान यासारख्या आपल्या आवडीच्या सत्कर्माची सवय प्रथमतः मनाला लावून घेणे गरजेचे असते.

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या

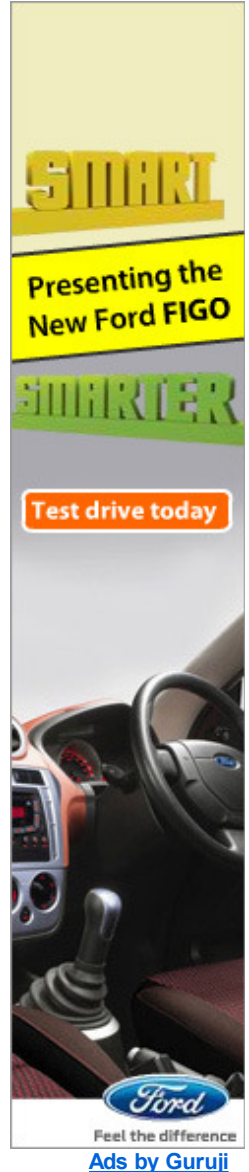
जीवो ब्रह्मैव नापराः॥

अद्वैत वेदांताचे संपूर्ण सार या एका महावाक्यात श्रीमद् आद्य शंकराचार्यांनी मांडले आहे. या विश्वात केवळ ब्रह्मतत्त्व सत्य आहे, बाकी सर्व द्वैतात्मक सृष्टी केवळ भ्रम आहे आणि जीव हा ब्रह्मच असून दुसरे काही नाही, असा या तत्त्वाचा संकुल अर्थ आहे. आचार्यांनी भ्रमाचीही चपखल व्याख्या केली आहे, ती म्हणजे 'अतस्मिन् तद् बुद्धिः।' अर्थात, नसलेल्या पदार्थाचा प्रत्यय येणे म्हणजे भ्रम होय. भ्रम म्हणजे काय याचा ऊहापोह करण्यासाठी अध्यात्मात वापरलं गेलेलं सुप्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे 'रज्जू आणि सर्प'. अंधारात एखाद्या दोरीला जेव्हा आपण साप समजतो तेव्हा आपल्या डोळ्यांनी व मनातल्या विचारांनी आपल्याला दगा दिलेला असतो आणि जे खरे सत्य आहे ते आपल्या मेंदूपर्यंत पोहोचू शकलेलं नसतं, सारांशाने आपल्याला भ्रम झालेला असतो! दृश्य सृष्टीमध्ये असे अनेक भ्रम आपण अनुभवत असतो. गंमत अशी की, हे भ्रम आहेत हेसुद्धा आपल्याला जाणवत नाही, एवढे ते आपल्याला खरे वाटतात. केवळ दुःखाचा किंवा भयाचा भ्रम होतो असं नाही तर नसलेल्या सुखाची कल्पना केल्यामुळेही भ्रम निर्माण होतो. लांबून दिसणारा वाळूतला चकचकीत तुकडा म्हणजे चांदी आहे असं समजून उत्पन्न होणारा आनंद हासुद्धा भ्रमाचाच प्रकार आहे. भय किंवा आनंद निर्माण होणे या भ्रमाच्या दृष्य परिणामात फरक असला तरी शरीरांतर्गत होणारे दुष्परिणाम एकसारखे असतात. भ्रम निर्माण झाला की, मनुष्याची स्वासगती वाढते, नाडीगती वाढते, रक्तदाब वाढतो, देह थरथर कापायला लागतो. सत्य लक्षात आल्यानंतर हे सगळे परिणाम हळूहळू कमी होतात, पण व्हायची ती हानी काही वेळेला होऊन गेलेली असते.

रशियन क्रांतिकारक आणि विचारवंत दोस्तोवस्कीने स्वतःच्या आत्मचरित्रात याबाबत एक अनुभव सांगितला आहे. रशियातल्या झार राजवटीत दोस्तोवस्कीसह वीसजणांना मृत्युदंडाची शिक्षा फर्मावण्यात आली होती. मृत्युदंडाची अंमलबजावणी करण्याची वेळ आली असता अचानक ती शिक्षा रद्द झाल्याचा निरोप मिळाल्यामुळे सर्व कैद्यांना मृत्युदंडातून मुक्त करण्यात आले. मृत्यूचे सावट इतके जवळून अनुभवल्यामुळे या वीस कैद्यांच्या मनावर अनेक दुष्परिणाम झाले; त्यातले काही केवळ भयामुळे मृत पावले तर काही आयुष्यभर भ्रमिष्ठ झाले. स्वतः दोस्तोवस्कीला या अनुभवातून बाहेर पडायला बराच कालावधी लागला. म्हणजे प्रसंग एकच होता, पण त्यातल्या संभाव्य परिणामांच्या कल्पनेमध्ये प्रत्येक मनुष्य जेवढ्या प्रमाणात लिप्त झाला तेवढ्या प्रमाणात त्या कल्पनेतून बाहेर पडायला त्याला वेळ लागला. या भासात्मक भ्रमाला अध्यात्माने अजून एक नाव दिले आहे, ते म्हणजे विवर्त. मराठी शब्दकोशाप्रमाणे विवर्त म्हणजे भोवरा! हा भ्रमरूपी भोवरा मनुष्याला दृष्य सृष्टीमध्ये सतत गरगर फिरवत असतो. त्यामुळे त्याला स्वतःचा देह, मन, अंतःकरण यासह देहसंबंधातून उत्पन्न होणारी आप्तेष्टांची दृश्य सृष्टी हेच सर्वोच्च सत्य आहे असं भासमान होतं. ऐंद्रिय ज्ञानावरच विसंबून राहून आपला व्यक्तिगत अहंकार जोपासणारा मानव म्हणूनच मुळात मिथ्या असलेल्या विश्वाचा आपापल्या आकलन शक्तीप्रमाणे अनुभव घेऊन तेच अंतिम सत्य आहे हे स्वतःवर आणि इतरांवर बिंबवण्याचा प्रयत्न करित असतो.

पाण्यात निर्माण झालेल्या भोवऱ्यातूनही बाहेर पडण्याचे एक शास्त्र असते. त्या भोवऱ्याच्या तळाशी जाऊन त्याला छेदून तिथून बाहेर पडता येतं. त्याचप्रमाणे भ्रमरूपी भोवऱ्यातून बाहेर पडायचं असेल तर त्याच्या तळाशी जायला पाहिजे. भ्रमाच्या भोवऱ्याच्या तळाशी जाणं म्हणजे त्याचं मुळापासून ज्ञान करून घेणं होय! प्राचीन हिंदुस्थानी संस्कृतीने मानवी मनात उत्पन्न होणाऱ्या विविध भ्रमांचा सखोल अभ्यास केला आहे. ऋग्वेदामध्ये निदाघ आणि त्याचे सदगुरू महर्षी ऋभू यांच्या संवादामध्ये भ्रमाच्या उत्पत्तीचा मूलभूत विचार केलेला आढळतो. भ्रमाच्या उत्पत्तीचं प्रथम आणि मुख्य कारण म्हणजे 'जीव आणि ईश्वर हे वेगळे आहेत' असं सतत वाटत राहणं.

जसे आयफेल टॉवर पाहण्याचा अनुभव घेण्यासाठी तिथे प्रत्यक्ष जावे लागते तसेच ईश्वरी तत्त्वाचे हे ज्ञान घडण्यासाठी प्रथम आवश्यकता असते ती त्या ईश्वरी तत्त्वाएवढे व्यापक होण्याची. त्याकरिता सतत संसारात अडकलेल्या चित्ताला अनात्म तत्त्वापासून प्रयत्नपूर्वक विलग करून त्याला आत्मतत्त्वाचे मनन, चिंतन आणि निदिध्यासन करण्याची सवय लावणे हे प्रत्येक साधकाचे प्रमुख कर्तव्य होय. या अज्ञानामुळे उत्पन्न होणारा दुसरा भ्रम म्हणजे 'आत्मा हा कर्ता आणि भोक्ता आहे'. यानंतरचा तिसरा महत्त्वाचा भ्रम म्हणजे 'स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन देहांमध्ये आत्मा बद्ध आहे' हा समज. या तीन भ्रमांमुळे मनुष्य स्वतःला वैश्विक शक्तीपासून म्हणजे ईश्वरापासून विलग समजायला लागतो आणि परिणामस्वरूप जीवनात उद्धवणाऱ्या सततच्या सुख-दुःखादी प्रसंगात मनुष्य अडकतो आणि आनंद, संताप, भय यासारख्या भावनांना बळी पडतो. भ्रमाच्या विवर्तितून बाहेर पडण्याचा एकच मार्ग म्हणजे यासाठी नामस्मरण, यज्ञ, ध्यान यासारख्या आपल्या आवडीच्या सत्कर्माची सवय प्रथमतः मनाला लावून घेणे गरजेचे असते. ईश्वराशी अशा प्रकारे सतत अनुसंधान साधू शकणारा मनुष्य निधड्या छातीने जीवनातल्या सर्व प्रसंगांना सामोरं जातो आणि म्हणतो, 'जे घडणार आहे ते घडू दे, जे व्हायचं ते होऊ दे, मी त्याचा परिणाम माझ्या देहावर, मनावर, अंतःकरणावर होऊ देणार नाही'. जीवनातल्या भासात्मक भ्रमांना आत्मविश्वासाने सामोरं जाणाऱ्या मनुष्यालाच मायेच्या विवर्तितून बाहेर पडण्याची प्रेरणा ईश्वरी तत्त्व देत असतं.

- बापट गुरुजी

